

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Дроздов Олександр Юрійович

УДК 316.64 : 159.955 – 32

ПСИХОЛОГІЯ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

19.00.11 – політична психологія

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
Васютинський Вадим Олександрович,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
головний науковий співробітник лабораторії
психології мас та спільнот

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Лозова Ольга Миколаївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка
МОН України, завідувач кафедри практичної психології

доктор соціологічних наук, професор
Кононов Ілля Федорович,
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
МОН України (м. Старобільськ), завідувач кафедри філософії
та соціології

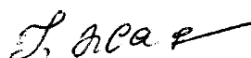
доктор психологічних наук, доцент
Траверсе Тетяна Михайлівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
МОН України, доцент кафедри соціальної психології

Захист відбудеться «25» жовтня 2016 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Автореферат розіслано «23» вересня 2016 року.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

І.В. Жадан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Актуальність вивчення феномена масової геополітичної свідомості зумовлена цілою низкою обставин. По-перше, тривалий час дослідження буденного сприймання та розуміння геополітичних явищ здійснювалися переважно західними науковцями і мали соціологічний характер. По-друге, інтегруючи в собі політичні, економічні, культурні, історичні та інші соціальні уявлення, масова геополітична свідомість є своєрідним «індикатором» ряду важливих соціокультурних особливостей особистості та суспільства. По-третє, актуальності вивченню масової геополітичної свідомості додають процеси глобалізації, соціально-політичних трансформацій в Україні і світі, виникнення та ескалація ряду регіональних політичних і військових конфліктів. Насамкінець, виявлення закономірностей розвитку та функціонування масової геополітичної свідомості створює передумови для прогнозування, а можливо і часткової профілактики етносоціальних та етнополітичних конфліктів, дозволяє ефективніше вибудувати систему громадянського виховання та політичної соціалізації.

Стан вивчення проблеми. Вивчення буденних (масових) геополітичних образів та уявлень розпочалося лише з другої половини ХХ століття. Зарубіжні політологічні дослідження згаданої проблематики часто спираються на концепцію Г. О'Тоала, котрий фактично першим відокремив «популярну» (буденну) форму геополітики від «академічної» та «практичної». Він започаткував традицію аналізу ряду геополітичних феноменів соціально-психологічного змісту: «геополітична культура», «геополітичні бачення», «геополітична уява». Схожі явища також аналізувались у роботах Г. Діджкінка та Д. Ньюмана.

У межах західної, передусім американської, когнітивної психології та «гуманітарної географії» виник і поширився напрям досліджень «ментальних (когнітивних) карт» як засобів просторової орієнтації індивіда у фізичному просторі (Е. Толмен, У. Найссер, Р. Даунс, Д. Сті, К. Лінч, С. Мілграм, Д. Голд, Б. Тверські тощо). З 1980-х рр. розпочалися дослідження буденних ментальних карт світу (Т. Сааринен, Ч. МакКейб та ін.), окремих країн та регіонів. Згодом, з'явилися концепти «географічна ментальна карта» (А. Хенріксон) та «геополітична ментальна карта» (Р. Ітон).

Поширеним напрямом зарубіжних політико-психологічних досліджень стало вивчення іміджу країн (К. Боулдінг, М. Коттам, Р. Херманн та ін.). Зарубіжні фахівці також вивчали проблеми «геополітичного мислення» (Т. Джордан), сприймання геополітичних загроз (В. Сулфаро), формування геополітичних знань у дітей (Ж. Піаже, А. Вейль, А. Рутланд), особливості соціальних уявлень та установок щодо окремих геополітичних процесів (М. Сарріка, С. Пассіні, А. Равів, К. Роланд-Леві). Науковці США вже багато років вивчають феномен «антиамериканізму» (П. Каценштейн, Р. Кохен). Частина європейських науковців досліджувала особливості соціальних уявлень про країни Європи (А. де Роза, М. Д'Амброзіо, Е. Коен, А. Ружа).

З політико-ідеологічних причин розробка даної проблематики у радянській науці майже не здійснювалася. Лише з 1990-х рр. російські та українські соціологи, політологи, філософи, культурологи стали проводити дослідження географічних, політико-географічних та геополітичних образів (Д. Замятін, Н. Замятіна, В. Колосов, М. Шульга), образу/іміджу країни/держави (А. Андрєєв, О. Бойко, Н. Виноградова, Е. Галумов, О. Горбушина, О. Гравер, О. Драгачова, Н. Ілюхін, І. Кисельов, С. Кобзева, М. Коломенський, І. Лябухов, Н. Медведєва, Т. Піщева, О. Семченко, А. Смирнова, В. Терещук, О. Федякін, Ю. Щегельська, О. Щурко тощо), геополітичних світобачення, світовідчуття та ідентичності, (З. Жаде), зовнішньополітичного менталітету (С. Чугров), зовнішньополітичної свідомості (Н. Косолапов), територіальної свідомості (Л. Богданова), геополітичної культури (Ю. Шубіна), геополітичних знань (М. Шевченко). Роботи деяких науковців були присвячені особливостям образів окремих країн та союзів, геополітичних орієнтацій населення (А. Биченко, Л. Гудков, О. Злобіна, М. Пашков, М. Шульга, В. Чалий тощо), сприйманню внутрішньодержавних регіонів (І. Кононов, С. Хобта), міждержавних кордонів (С. Хобта, Б. Гвоздецька, В. Кочан). У низці наукових праць розглядався феномен просторової/територіальної ідентичності (Г. Коржов, М. Крилов, А. Гриценко тощо).

Поряд із тим, суто психологічних досліджень у цьому напрямі проводилось дуже мало. Лише з кінця 1990-х рр. з'являються окремі роботи, присвячені психологічним аспектам масової політичної свідомості (В. Васютинський, Г. Дилігенський, Д. Ольшанський, М. Слюсаревський, О. Шестопал), політичних картин світу (І. Жадан, О. Скар), образу/іміджу країни (В. Петренко, О. Мітіна, Н. Хазратова, В. Прокопенко), уявлень громадян про власну або інші країни (І. Бовіна, В. Петренко, О. Мітіна, В. Прокопенко, О. Горбанюк, О. Плющ та ін.), геополітичних міфів (О. Бреусенко-Кузнецов), територіальних уявлень та ідентичності (Л. Найдьонова, І. Самошкіна), соціокультурної детермінації геополітичних процесів (О. Конфісахор) тощо.

Проте, незважаючи на вищезгадані наукові здобутки, у цій сфері досі є дискусійні, малодосліджені або взагалі не досліджені аспекти. Зокрема, відсутня єдина теоретико-методологічна основа психологічних досліджень масової геополітичної свідомості, а сам цей феномен не має чіткого тлумачення: не визначені його психологічні особливості, форми прояву, закономірності розвитку і функціонування, роль різних чинників у формуванні геополітичних уявлень. Все це дозволяє зробити висновок про актуальність теми «**Психологія масової геополітичної свідомості**».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Окремі аспекти досліджуваної проблематики пов'язані з комплексною науковою темою кафедри загальної, вікової та соціальної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді», а також науково-дослідною темою лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціально-психологічні чинники інтеграції

російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство» (номер державної реєстрації 0107U000545).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (протокол № 3 від 28 квітня 2010 року) та погоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні НАПН (протокол № 6 від 19 червня 2012 року).

Мета дослідження: теоретико-методологічне обґрунтування та розробка концепції масової геополітичної свідомості, вироблення та впровадження відповідних технологій у психологічну і педагогічну практику.

Згідно з поставленою метою було визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз масової геополітичної свідомості, визначити її сутність, особливості, форми прояву, структуру та функції.
2. Визначити систему чинників та механізмів розвитку і функціонування масової геополітичної свідомості.
3. Розробити психодіагностичний інструментарій з вивчення особливостей масової геополітичної свідомості.
4. Виявити онтогенетичні, статево-вікові, особистісні і культурно-регіональні особливості масової геополітичної свідомості.
5. З'ясувати психологічну специфіку динаміки масової геополітичної свідомості громадян України в ситуації українсько-російського конфлікту.
6. Здійснити узагальнення отриманих даних через побудову теоретико-емпіричної моделі масової геополітичної свідомості.
7. Окреслити напрями практичного впровадження запропонованої концепції, апробувати відповідні технології.

Об'єкт дослідження: масова геополітична свідомість.

Предмет дослідження: психологічні особливості, чинники та механізми розвитку і функціонування масової геополітичної свідомості.

Методи дослідження:

– *теоретичні* (аналіз, абстрагування, класифікація, порівняння, узагальнення, систематизація, моделювання);

– *емпіричні* (асоціативний тест, авторський варіант семантичного диференціалу, анкетування, інтерв'ю, авторська психосемантична методика «Геополітметрія» – для вивчення масових геополітичних образів та уявлень; «П'ятифакторний опитувальник особистості» 5PFQ Х. Тсуйї в адаптації А. Хромова, проективна методика М. Куна–Т. Мак-Партланда «Хто Я?», опитувальник «Соціально-психологічний аналіз індивідуальної моделі світу» Г. Малюченка та В. Смирнова – для вивчення особистісних чинників масової геополітичної свідомості; психолого-педагогічний формуючий експеримент – для апробації авторської освітньо-розвивальної програми);

– *математико-статистичні* (аналіз середніх значень та дисперсій, методи виявлення статистично вірогідних відмінностей, кореляційний та факторний аналізи за допомогою комп'ютеризованого пакету статистичних програм SPSS).

Емпіричним дослідженням, яке проводилося протягом 2011–2015 рр. було охоплено 2369 осіб – студенти вищих навчальних закладів різних регіонів України, що відрізняються політико-ідеологічними орієнтаціями (м. Чернігів, Київ, Луцьк, Херсон, Луганськ, Черкаси, Севастополь, Євпаторія, Дніпропетровськ, Львів, Одеса) а також Росії (м. Санкт-Петербург); викладачі вищих навчальних закладів ряду регіонів України (м. Чернігів, Луцьк, Херсон, Луганськ, Одеса, Львів, Дніпропетровськ); учні молодших, середніх та старших класів ЗОСШ, учні ПТУ, особи зрілого та літнього віку (м. Чернігів).

Наукова новизна дослідження визначається застосуванням системного підходу до аналізу масової геополітичної свідомості як політико-психологічного феномена. Зокрема, вперше:

- розроблено психологічну концепцію та модель масової геополітичної свідомості, у яких визначено сутність, структуру, чинники, механізми та психологічні особливості даного феномена; масову геополітичну свідомість визначено як спрощене відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній та суспільній свідомості соціально-політичних і географічних категорій (значень), результатом чого стає виникнення специфічних ментальних репрезентацій політичного простору – геополітичних ментальних карт;

- визначено структуру масової геополітичної свідомості, яку утворюють геополітичні образи (уявлення, стереотипи), знання (ідеї, думки), емоції (настрої) та бажання (інтереси); виявлено, що представленість перших двох (когнітивних компонентів) є більш вагомою, ніж двох інших – емоційно-мотиваційних;

- визначено систему чинників формування та функціонування масової геополітичної свідомості: демографічні, особистісні, географічні та соціальні (соціально-культурні й соціально-психологічні); показано, що найвпливовішими чинниками є соціальні та вікові;

- виявлено систему психологічних механізмів геополітичної свідомості: семантичні інтерференція та аглютинація, прототип, стереотипізація, асоціація, персоніфікація, міфологізація, соціальна категоризація, атракція, ідеалізація, внутрішньогруповий фаворитизм, аутгруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація, «позитивна» та «негативна» антиципація, негативна ідентифікація, «пряма контрастність»;

- описано тенденції вікової та статевої зумовленості масової геополітичної свідомості: формування власне геополітичних образів, уявлень та знань починається у підлітково-юнацькому віці, причому у хлопців цей процес є вираженішим, ніж у дівчат; вираженість вікових і статевих відмінностей коливається залежно від геополітичного «стимулу» (актора), а також критерію його сприймання та оцінки; вікові відмінності, загалом, більш виражені, ніж статеві;

- окреслено коло особистісних характеристик, які детермінують буденні геополітичні уявлення та оцінки: етнополітична ідентичність, типологічні

особливості індивідуального образу/моделі світу, особистісні риси «прив'язаність–відокремленість» та «контрольованість–природність»;

– описано особливості масової геополітичної свідомості молоді основних політико-ідеологічних регіонів України; визначено спільні для усіх регіонів риси (ідеалізація країн Заходу, амбівалентність уявлень про власну країну, схожість критеріїв соціальної категоризації тощо), і специфічні характеристики, які стосуються особливостей сприймання Росії, частоти уявлень про політичний розкол України на західну та східну частини, загальної кількості існуючих геополітичних уявлень, у т.ч. політизованих;

– виявлено динамічні особливості масової геополітичної свідомості вітчизняної молоді на тлі українсько-російського конфлікту: поширення антиросійських установок, певне покращення образу власної країни при збереженні її амбівалентного сприймання, посилення поляризації геополітичних образів у психосемантичному просторі;

– визначено основні форми прояву антиросійських установок серед громадян України: політико-економічна, культурна та мовна.

Практичне значення отриманих результатів. Авторська модифікація методики семантичний диференціал та методика реконструкції геополітичних ментальних карт «Геополітметрія» можуть бути використані психологами, соціологами, політологами у дослідженнях масової політичної свідомості, буденних геополітичних уявлень населення. Програма формування рефлексивно-толерантного сприймання молоддю геополітичних явищ може бути застосована у навчальному процесі у ВНЗ при викладанні психологічних та соціально-політичних дисциплін («Політична психологія», «Соціальна психологія», «Політична соціологія», «Політологія», «Геополітика» тощо), а також як окрема соціально-психологічна технологія у роботі з молоддю. Отримані результати можуть слугувати ілюстративним матеріалом у наукових та навчальних виданнях з політичної та соціальної психології.

Розроблено, забезпечено навчально-методичними матеріалами та впроваджено у навчальний процес спецкурс «Психологія геополітичної свідомості» для студентів магістратури за спеціальністю «Психологія» у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка (довідка про впровадження № 26 від 22.06.2015 р.). Отримані результати використовувалися при викладанні ряду психологічних («Політична психологія», «Соціальна психологія», «Основи психосемантики», «Психологія соціального пізнання», «Психологія масової поведінки», «Психологія масової свідомості», «Психологія соціальних відносин» тощо) та соціально-політичних («Політична соціологія», «Політологія», «Геополітика», «Соціологія суспільної думки», «Соціологія масової комунікації» тощо) дисциплін у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка (довідка про впровадження № 2 від 5.02.2016 р.), Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (довідка № 01-15/03/270 від 16.02.2016 р.), Запорізькому національному університеті (довідка № 01-15/46 від 14.03.2016 р.), Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка (довідка

№ 1/452 від 21.03.2016 р.), Херсонському державному університеті (довідка № 07-28 від 21.03.2016 р.), Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (довідка № 03-29/02/959 від 24.03.2016 р.), Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя (довідка № 05/200 від 01.04.2016 р.), Дніпропетровському університеті імені Альфреда Нобеля (довідка № 444 від 16.05.2016 р.), на філософському факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 651/ф від 25.01.2016 р.), факультеті психології та філософському факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідки № 016/031 від 12.02.2016 р. та 041-41/26 від 30.05.2016 р.), соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (довідка № 1006-28/2 від 25.03.2016 р.), в Інституті математики, економіки та механіки Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 8 від 28.03.2016 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалась на 28 всеукраїнських, міжнародних і зарубіжних наукових та науково-практичних конференціях, а саме: на Першому Всеукраїнському конгресі із соціальної психології (Київ, 2010); Другій Всеросійській науковій конференції «Психологія свідомості: сучасний стан та перспективи» (Самара, 2011); Всеукраїнській науковій конференції «Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2012, 2013, 2015); Міжнародній Інтернет-конференції «Сучасні дослідження когнітивної психології» ПСРАСР-2012 (Острог, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2012, 2013); науковій конференції «Ананьєвські читання» (Санкт-Петербург, 2012, 2014, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку» (Запоріжжя, 2012); Всеросійській ювілейній конференції, присвяченій 40-річчю Інституту психології РАН та 85-річчю Б.Ф. Ломова «Психологія в системі комплексного людинознавства: історія, сучасний стан і перспективи розвитку» (Москва, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль педагогіки та психології в сучасному світі» (Львів, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні досягнення педагогіки та психології в ХХІ столітті» (Харків, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми дослідження масової свідомості» (Пенза, 2013); науково-практичній конференції «Росія та Китай: історія і перспективи співробітництва» (Благовещенськ–Хейхе–Харбін, 2013); науково-практичній конференції «Людина у тоталітарному суспільстві: рефлексії ХХІ століття» (Одеса, 2013); IV міжнародній конференції «Теоретичні проблеми етнічної та кроскультурної психології» (Смоленськ, 2014); VII Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави» (Київ, 2014); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація та ресоціалізація особистості в сучасних умовах»

(Київ, 2014); XXI щорічній науковій конференції Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціальна і політична психологія сьогодні: здобутки, проблеми, нові рубежі» (Київ, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру» (Київ, 2016).

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, а також кафедри загальної, вікової та соціальної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Публікації. Основні положення та висновки дисертації представлено у 48 публікаціях автора: одній монографії, 26 статтях у наукових фахових виданнях, включених до списку МОН України (з них 1 стаття у виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз), у 4-х статтях у наукових періодичних виданнях інших держав та у 17 статтях та тезах в інших наукових виданнях.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків, 15 додатків та списку використаних джерел (530 найменувань, з них 111 – іноземною мовою). Загальний обсяг дисертації становить 494 сторінки, основний зміст викладено на 340 сторінках. Робота містить 5 таблиць і 10 рисунків, які займають 6 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження та висвітлено сучасний стан її вивчення, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, описано методи дослідження, показано наукову новизну та практичне значення роботи, наведено дані про її апробацію, основні публікації автора та структуру дисертації.

У **першому розділі** дисертації «Теоретико-методологічний аналіз феномена геополітичної свідомості» описано психологічні, соціологічні та культурологічні феномени, пов'язані з буденним відображенням геополітичних явищ. Розглядаються різні підходи до визначення буденних геополітичних образів, уявлень та знань, зокрема категорії «геополітична свідомість». Аналізуються форми суб'єктивного відображення географічного та соціально-політичного простору, описуються чинники та психологічні механізми «популярної геополітики» [1; 2; 3; 7; 10; 13; 29; 30; 35; 38; 39; 40; 41; 48].

Для позначення буденного відображення геополітичних явищ у сучасній науці використовують широкий спектр понять – «популярна геополітика» (Г. О'Тоал), «низька геополітика» (В. Колосов), «геополітична культура» (Г. О'Тоал, Ю. Шубіна), «геополітичне світовідчуття/світобачення» (З. Жаде), «геополітичне мислення» (Т. Джордан), «геополітичне сприймання» (А. Смирнов), «зовнішньополітичний менталітет» (С. Чугров), «зовнішньополітична свідомість» (Н. Косолапов, Н. Самойленко), «територіальна свідомість» (Л. Богданова, А. Щукина) тощо. Поряд із тим, усі вони або не зовсім чітко передають смислову сутність досліджуваної нами

проблематики, або ці визначення позбавлені психологічного «наповнення» (що є цілком природним, адже ці терміни використовувалися переважно політологами).

У межах політичної психології найперспективнішим може бути поняття «геополітична свідомість» (ГПС). Але цей термін, запропонований раніше окремими політологами (Ф. Моро-Дефарж, В. Єфімова, А. Кудряченко), має нечіткий, розмитий та «непсихологічний» зміст. Отже, подальший теоретико-методологічний аналіз доречно починати з його переосмислення та «психологічного наповнення».

Сучасне буденне сприймання геополітичних явищ спирається на існуючий політико-географічний поділ світу, тобто на образи/іміджі конкретних держав (країн) та регіонів. Постмодерністські погляди про «розмивання кордонів» в епоху глобалізації, «зникнення національних держав» і т.ін. не отримали поширення в масовій свідомості ані українців, ані мешканців зарубіжних країн.

Проведений теоретичний аналіз дозволяє констатувати як відсутність загальноприйнятих визначень образу/іміджу держави/країни, так і поглядів щодо їхньої змістовної структури (А. Афонасова, О. Гравер, Т. Грінберг, Д. Замятін, Н. Качинська, А. Кіркін, М. Коломенський, Л. Мамут, Н. Медведева, О. Мітіна, В. Петренко, Т. Піщева, О. Семченко, В. Терещук, О. Федякин, Н. Хазратова, О. Щурко тощо). Поряд із тим, з нашого погляду, на рівні масової свідомості має місце дуже тісний зв'язок, по-перше, між образами держав (тобто суто політичних суб'єктів) та країн (їхніх неполітичних «іпостасей»); по-друге, між образами та штучно створеними іміджами держав/країн. Змістовний аналіз образів геополітичних суб'єктів дозволяє виокремлювати різні типи (Л. Гудков, Д. Денисов, Д. Замятін, Г. Козирев, М. Колоколова, М. Коттам, О. Попов, О. Сенявська, С. Свечнікова, А. Фатеев, О. Федякин, Н. Хазратова), основними з яких можна вважати «ворог» та «союзник/друг» (що є проекцією більш фундаментального конструкта соціальної категоризації «свій–чужий»).

Широкий діапазон підходів існує й стосовно конкретних форм прояву буденного сприймання геополітики. Фахівцями згадувалися географічні, геополітичні та політико-географічні образи (Д. Замятін, В. Колосов, В. Прокопенко), «панідеї» (К. Хаусхофер), «геоконцепти» (В. Калуцков), «геополітичні «погляди/бачення» (Г. О'Тоал, Г. Діджкінк) та «коди» (Дж. Геддіс), політичні картини світу (М. Васильєва, І. Жадан, І. Самаркіна, О. Скар), ментальні територіальні моделі (П. Корнілов) тощо. Оскільки у нашому випадку йдеться про соціальне сприймання ГЕО-політичних явищ (тобто тих, що мають просторове «прив'язування»), найдоречнішим для подальшого аналізу уявляється концепт американських науковців «ментальна (когнітивна) карта» (Р. Даунс, К. Лінч, С. Мілгрем, Т. Сааринен, Д. Сті, Б. Тверські, Е. Толмен). Остання розуміється як ментальна репрезентація навколишнього простору (місцевості, території) у свідомості індивіда, котра містить дві основні групи складових – локалізаційне («знання-де») та атрибутивне («знання-що»).

Система чинників ГПС включає велику кількість доволі різнотипних чинників. Так, геополітичні уявлення пов'язані з демографічними чинниками – віком, статтю, національністю, освітою тощо (О. Злобіна, А. Лісневська, А. Макаллістер, М. Пашков, В. Петухов, О. Плющ, А. Ружа, А. Рутланд, С. Уайт, В. Чалий, М. Шульга та ін.). Є дані про відмінності просторових та геополітичних уявлень в осіб із різними індивідуально-психологічними характеристиками – когнітивними здібностями та стилями, певними особистісними рисами, особливостями соціальної ідентичності, життєвого досвіду та ін. (Т. Джордан, Д. Замятін, К. Йошимура, О. Плющ, В. Прокопенко, Ф. Пратто, О. Щурко тощо). Географічний (природний) чинник також здатен побічно впливати на змістовні особливості масових геополітичних уявлень (О. Конфісахор, В. Кочан, П. Савицький, М. Трубецький та ін.). Доволі чисельною є група соціальних чинників ГПС – релігія, соціокультурні міфи та стереотипи, мова, вплив інститутів політичної соціалізації, різних соціально-політичних процесів минулого та сучасності та ін. (А. Андреев, А. Голубев, О. Горбанюк, Є. Єгорова-Гантман, З. Жаде, Д. Замятін, В. Касамара, С. Кобзева, М. Коломенський, В. Колосов, О. Конфісахор, Д. Кузнецов, М. Пашков, О. Сенявська, В. Феклюніна, В. Чалий, М. Шульга тощо).

Численність чинників ГПС обумовлює й наявність значної кількості психологічних та соціально-психологічних механізмів, які прямо чи побічно забезпечують формування та функціонування ГПС (асоціація, мода, стереотипізація, міфологізація, селекція, соціальна категоризація, антиципація, ідентифікація, інгруповий та аутгруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація, атракція, ідеалізація, персоніфікація, символізація, дегуманізація тощо). Всі згадані чинники та механізми можуть утворювати своєрідні «ансамблі», поєднуючись у групи одночасно діючих змінних.

У **другому розділі** дисертації «Політико-психологічна концепція масової геополітичної свідомості та обґрунтування емпіричного дослідження» наведено авторську концепцію феномена масової геополітичної свідомості (МГПС). Обґрунтовується його визначення, структура, особливості та функції, а також введення категорії «геополітична ментальна карта» (ГПМК) як продукту та індикатора МГПС. Запропоновано програму емпіричного дослідження МГПС, описано сутність кожного етапу. Наведено результати першого етапу емпіричного дослідження, за якими було створено авторську методiku вивчення ГПМК [1; 2; 4; 6; 14; 20; 29; 32; 33; 34; 36; 40; 47].

ГПС є формою суб'єктивного відображення подій та явищ «політичного світу» крізь призму уявлень про «географічний світ» шляхом ототожнення певного географічного простору із соціально-політичними процесами, які там відбуваються. МГПС є формою буденного, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ. Структурно до складу МГПС входять образи, уявлення, знання, емоції та бажання (інтереси) геополітичного характеру, тобто пов'язані з певними країнами, регіонами або світом узагалі. МГПС виконує три функції – когнітивну (основна, яка поділяється на орієнтувальну, інтерпретаційну, прогностичну, інтеграційну, стабілізаційну),

регулятивну та комунікативну.

Можна виокремити такі особливості МГПС. По-перше, її можна розглядати як своєрідний «інтегратор» різних форм світосприймання людини, різних «локусів» масової свідомості. По-друге, зміст МГПС не є об'єктивним знанням, він повною мірою практично ніколи не відповідає реальності (хоча у її складі можуть бути «вкраплення» ідеологічно-оформлених або наукових знань та уявлень). По-третє, зміст МГПС носить комплексний (мішаний) характер (поєднання стабільного та динамічного, абстрактного та чуттєвого, раціонального та емоційного тощо). По-четверте, МГПС не має «власного» поведінкового/діяльнісного «продукту», вона проявляється у формах поведінки, які пов'язані з іншими видами масової свідомості (політичної, економічної, міграційної). По-п'яте, наявні у МГПС образи, уявлення та знання є специфічним різновидом соціальних знань. По-шосте, основна функція МГПС полягає у «спрощенні» складної та суперечливої геополітичної реальності, створення картини світу, «адаптованої» під буденне соціальне пізнання. По-сьоме, в основі виникнення та розвитку МГПС лежить намагання як окремих індивідів, так і цілих соціальних груп у структуруванні навколишнього простору, що, у свою чергу, детерміновано потребою у безпеці.

Основним «продуктом» та своєрідним «індикатором» МГПС є геополітичні ментальні карти (ГПМК) – буденні ментальні репрезентації (моделі) геополітичного простору, які містять образи суб'єктивно найзначущіших геополітичних суб'єктів (переважно держав) та групують їх у відповідності з певними суб'єктивно значимими критеріями соціально-політичного характеру («ментальною сіткою координат»). Структурну основу ГПМК складають когнітивні елементи, які поділяються на локалізаційну (географічно-просторову) та атрибутивну (соціально-політичну) складові.

Етапність емпіричного дослідження впливає з теоретичної моделі системи чинників МГПС. Відповідно до останньої необхідно виявити демографічну, індивідуально-психологічну та соціально-географічну обумовленість ГПС (поєднання двох останніх груп факторів обумовлено неможливістю їх практичного «розведення»).

Продуктом теоретичного узагальнення стала запропонована модель феномена МГПС (рис. 1).

Системний підхід до вивчення МГПС/ГПМК вимагав поєднання емпіричних методів, які б дозволяли досліджувати сприймання геополітичних явищ на різних рівнях (якісному та кількісному, свідомому та підсвідомому тощо). Тому подальші дослідження було вирішено здійснювати із застосуванням асоціативного методу та семантичного диференціалу. Дескриптори останнього (а також «стимульні» геополітичні об'єкти для оцінки) було визначено за результатами першого етапу емпіричного дослідження (здійснювався у вересні–листопаді 2011 р.).

Було з'ясовано, що локалізаційні (географічні) компоненти ГПМК громадян України характеризуються «державоцентричністю», тобто їхню основу складають саме образи держав (найчастіше – США, Росія, Німеччина,

Україна, Велика Британія, Китай, Франція, Японія та Канада). Саме тому в подальших дослідженнях акцент робився на вивченні атрибутивних складових ГПК, адже саме вони найбільшою мірою відображають специфіку геополітичних уявлень у представників різних соціально-демографічних та психологічних груп.

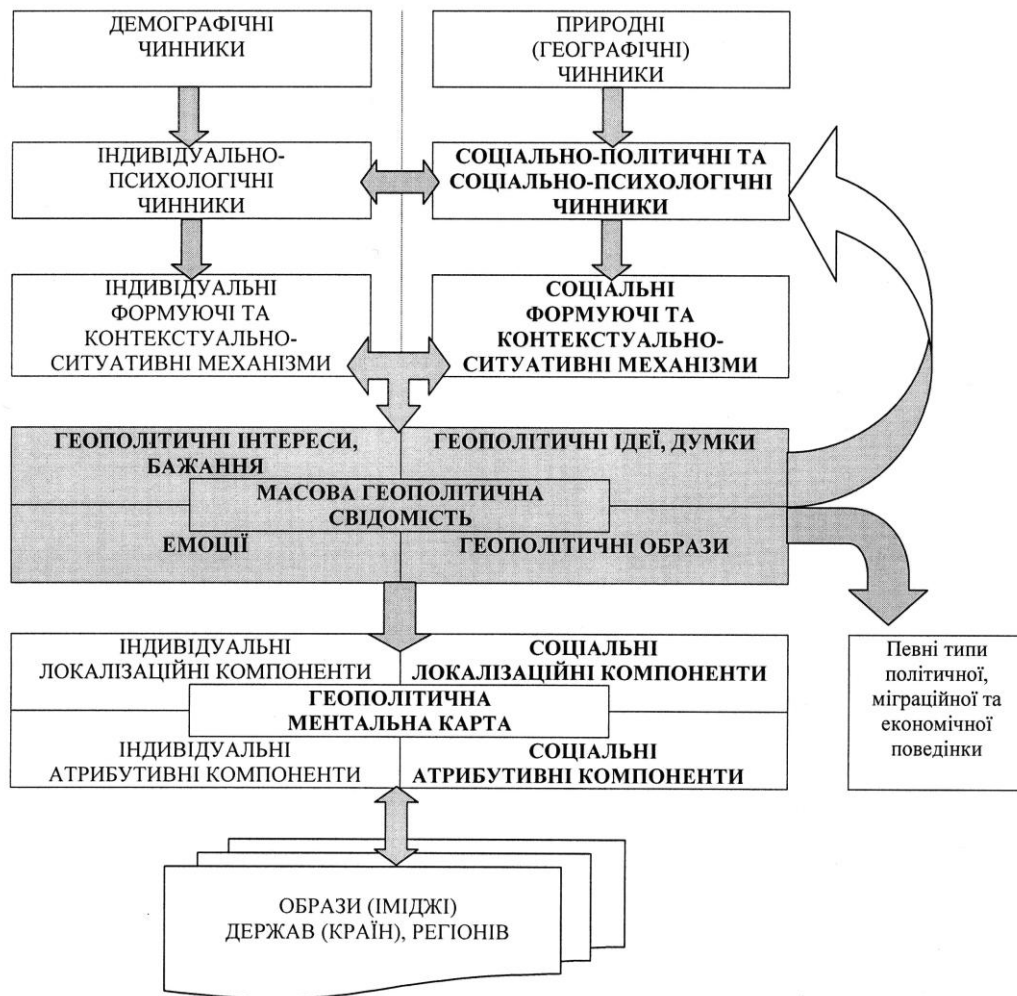

Рис. 1. Теоретична модель МГПС

У **третьому розділі** дисертації «Статеві-вікові особливості масової геополітичної свідомості» наведено опис процедури та результати другого етапу емпіричного дослідження (проводився у лютому–квітні 2012 р.), який був присвячений визначенню вікової та статевої специфіки МГПС. Описуються й аналізуються дані, які ілюструють онтогенетичну динаміку формування уявлень геополітичного характеру, а також особливості МГПС осіб молодіжного, зрілого та літнього віку, чоловічої та жіночої статі [1; 5; 8; 9; 11; 29; 37; 40; 43].

Отримані дані засвідчили, що вік є значущим чинником МГПС, передусім у плані її розвитку. Формування власне геополітичних образів, уявлень та знань починається саме у підлітково-юнацькому віці. Це пов'язано як з інтелектуальним розвитком індивіда (перехід до абстрактно-логічного

мислення або стадії «формального» інтелекту), так і з впливом освітніх чинників – вивчення у середній школі комплексу предметів, що формують локалізаційне (фізична і політична географія) та атрибутивне (історія, політична та економічна географія) знання. Результатом стає не лише суто кількісне збільшення цих двох типів знань, але й їхній «сплав» у вигляді саме геополітичних уявлень. При цьому розвиток останніх у хлопців є вираженішим, ніж у дівчат.

Змістовно основу МГПС осіб різного віку та статі складають знання та уявлення абстрактного характеру, що пояснюється «ненаочною» специфікою геополітичних явищ. Другу за частотою групу утворюють уявлення-образи, пов'язані з державною символікою, політичними лідерами, матеріальними об'єктами національної культури. Геополітичні емоції та бажання зустрічаються набагато менше. Все це, з одного боку, підтверджує комплексний (мішаний) характер змісту МГПС, а з іншого – її «когнітивну акцентуованість». З віком частка геополітичних знань (ідей) та емоцій у структурі МГПС збільшується, що є наслідком процесу соціалізації, розвитку соціального інтелекту та політичної свідомості. Статеві відмінності у структурі МГПС полягають у тому, що чоловіки мають більшу кількість геополітичних образів, у той час як жінки – емоцій та бажань геополітичного характеру (вірогідно, внаслідок меншої «політизованості» і більшої емоційності).

Смислова сутність більшості геополітичних асоціативних уявлень та образів у вікових і статевих групах є схожою, що дозволяє класифікувати їх як стереотипізовані соціальні уявлення. Отже, наша теоретична теза про соціальне походження змістовної основи МГПС також знайшла емпіричне підтвердження. З іншого боку, це доводить симпліфікаційний (спрощувальний) принцип функціонування МГПС.

Вираженість вікових і статевих відмінностей МГПС коливається залежно від геополітичного «стимулу» (актора), а також критерію його оцінки (дескриптора). Так, найбільше вікових відмінностей було в образах країн, котрі можна охарактеризувати як географічно та культурно «найвіддаленіші» (Японія) та «найближчі» (Україна, Росія). Статєва диференціація оцінок найбільше стосувалася образу іншої східної держави – Китаю.

Вікові відмінності найчастіше стосувалися таких дескрипторів, як «агресивна–миролюбна політика», «високий–низький рівень культури», «розвинута–нерозвинута наука і техніка» та «подобається–не подобається». Зокрема, з віком оцінка миролюбності країн Заходу зменшувалася, а Росії, України та країн Сходу збільшувалася. З віком також спостерігається тенденція до збільшення оцінок рівня культурного та науково-технічного розвитку більшості країн, позитивного емоційного ставлення до них (хоча стосовно окремих держав, зокрема США та України, ці тенденції є складнішими). З віком також збільшується кількість складових політичного (в основному внутрішньополітичного) характеру у структурі образів країн. Отже, вікові відмінності МГПС зумовлені специфічною динамікою на інтелектуальному (інтерпретаційні здібності, критичність мислення), мотиваційному (інтерес до

соціально-політичних питань, прийняття нових політичних орієнтацій) та характерологічному (толерантність) рівнях особистості.

Статеві відмінності частіше проявлялися за дескрипторами «агресивна–миролюбна політика», «має сильну–слабку армію» та «бажаю–не бажаю процвітання». Зокрема жінки виявляли більшу поблажливість в оцінках за першим та останнім критеріями, натомість чоловіки (вважаючи себе «експертами») вище оцінювали військовий потенціал більшості країн. Також зафіксовано більшу значущість складових внутрішньополітичного характеру у геополітичних образах жінок. Отже, відмінності МГПС чоловіків та жінок зумовлені статевими особливостями в різних сферах психіки – інтелектуальній (критичність мислення), мотиваційній (інтерес до політики) та характерологічній (толерантність).

Загалом, статеві відмінності у геополітичних образах та уявленнях були менш виражені порівняно із віковими. Вагомість віку, як чинника МГПС, пояснюється його зв'язком не лише з інтелектуальним, але й соціальним розвитком особистості – з віком збільшується кількість (і, відповідно, сила впливу) інститутів політичної соціалізації. Отже, вік є своєрідним «стрижнем», на якому «тримається» багато інших чинників МГПС – соціальних (освіта, ЗМІ, політичні процеси та ін.) та особистісних (життєвий досвід, сформованість світогляду тощо).

Зазначимо, що в усіх вікових та статевих групах були поширені геополітичні образи «змішаного» типу, які поєднували в собі характеристики політичного, економічного та культурного характеру, що підтверджує нашу тезу про системний та інтеграційний характер МГПС.

Геополітичні образи західного та східного регіонів України (які мають місце приблизно у половини досліджуваних) відрізнялися не стільки за політичними, скільки за неполітичними, зокрема культурологічними складовими. В основі суто політичного сприймання цих частин країни лежав «перенос» загальноукраїнських оцінок на регіональний рівень (критичні оцінки політичної ситуації, влади тощо).

Соціальна категоризація країн у вікових та статевих групах здійснювалась за схожими критеріями. Зокрема перший (найзначущіший) конструкт мав політичний або політико-економічний характер; другий – відображав емоційне ставлення до країни, пов'язане з характером її зовнішньої політики; зміст третього конструкта був культурологічним. Це, у свою чергу, приводило до того, що виявлені в різних вікових та статевих групах психосемантичні моделі геополітичних просторів (ГПМК) мали спільні риси, зокрема однаковий або схожий характер групування країн. При цьому міра схожості між країнами Заходу (крім США) часто була більшою, ніж між «супердержавами» (США, Китай, Росія).

У ході вивчення статево-вікової зумовленості МГПС було зафіксовано дію наступних психологічних механізмів: навчання, стереотипізація, міфологізація, соціальна категоризація, атракція (стосовно всіх або більшості країн), ідеалізація (стосовно зарубіжних країн), персоніфікація

(стосовно окремих країн).

У **четвертому розділі** дисертації «Особистісний вимір масової геополітичної свідомості» міститься опис процедури та результати третього етапу емпіричного дослідження (жовтень–листопад 2012 р.), присвяченого вивченню індивідуально-психологічної обумовленості геополітичної свідомості. Аналізуються дані, які відображають зв'язок геополітичних уявлень з такими факторами, як етнополітична ідентичність, тип індивідуальної моделі світу та особистісні риси Big Five [1; 12; 28].

Отримані результати засвідчили, що особистісна (індивідуально-психологічна) обумовленість МГПС загалом має незначний характер. Так, рівень етнополітичної ідентичності особистості пов'язаний зі сприйманням та оцінкою лише окремих і різнотипних аспектів геополітичної реальності. Дещо більш помітним цей чинник є при сприйманні України та її регіонів. Загалом, вплив етнополітичної ідентичності може проявлятися як у кількісному (позитивніші оцінки в осіб із високим рівнем етнополітичної ідентичності), так і в якісному аспектах (різна пріоритетність політичних/неполітичних критеріїв сприймання та оцінки території). Зокрема виявилось, що молодь з високим рівнем етнополітичної ідентичності сприймає Україну, передусім, як «власну країну», а їхні однолітки з низьким рівнем вказаного чинника – як «погану державу». Можна припустити, що вплив етнополітичної ідентичності на сприймання Чужих (інших геополітичних суб'єктів) чіткіше виявляється в «екстремальних» умовах міждержавних конфліктів.

Не досить значним є вплив типологічних особливостей індивідуальної моделі світу. На рівні тенденції виявилось, що особи із організмичним типом моделі світу давали позитивніші оцінки геополітичним акторам, а представники хаотичного та антагоністичного типів – критичніші. Поряд із тим загальна кількість таких відмінностей була незначною.

Зв'язок «екстра-інтроверсії» (1-й фактор Big Five) із геополітичними уявленнями виявився незначним та фрагментарним. Така риса як «емоційність–емоційна стриманість» (4-й фактор Big Five) також не показала вираженого зв'язку із МГПС. На рівні тенденції виявилось, що даний фактор обумовлює сприймання та оцінку ряду аспектів країн іншої (східної) цивілізації. Крім того, високоемоційні особи частіше, ніж малоемоційні, погоджувалися з фактом політичного поділу України на західну та східну частини. Рівень «грайливості–практичності» (5-й фактор Big Five) виявився пов'язаним переважно з емоційно-мотиваційним ставленням до ряду країн (з оцінками за дескрипторами «подобається–не подобається» та «бажаю–не бажаю процвітання»), тобто зі своєрідною «геополітичною толерантністю».

У дещо більшій мірі був помітний зв'язок геополітичних уявлень із 2-м («прив'язаність–відокремленість») та 3-м («контрольованість–природність») факторами Big Five. Зокрема особи з вираженою «прив'язаністю» давали вищі оцінки політичним та неполітичним складовим образу країн, в т.ч. за дескрипторами емоційно-мотиваційного типу (міра інтересу до країни, симпатії до неї, побажання процвітати). Крім того, в образах більшості країн

«прив'язаних» осіб більш значущими були суто політичні складові, а у «відокремлених» осіб – економічні. Політичні складові в образах ряду країн були більш вираженими та значущими в «контрольованих» осіб. Крім цього, останні, як правило, давали більш високі оцінки різним складовим образів країн, ніж особи «природного» типу.

Поряд із тим більшість геополітичних образів та конструктів у осіб з різними значеннями 2-го та 3-го факторів Big Five за своєю сутністю були схожими. Зокрема, в усіх підгрупах були поширені «змішані» геополітичні образи, в яких поєднувалися характеристики політичного, економічного та культурного характеру. Крім того, соціальна категоризація країн здійснювалася практично за одними й тими ж схожими критеріями. Зокрема перші (найзначущіші) конструкти мали політико-економічний характер, другі – відображали емоційне ставлення до країни, пов'язане з характером її зовнішньої політики, а треті – були культурологічними або політико-культурологічними. Як результат – психосемантичні моделі геополітичного простору (ГПМК) осіб із різними значеннями 2-го та 3-го факторів мали спільні риси. Загалом вплив даних факторів Big Five на МГПС був помірним.

У процесі вивчення особистісної зумовленості МГПС було зафіксовано дію наступних психологічних механізмів: стереотипізація, міфологізація, соціальна категоризація, атракція, ідеалізація.

У **п'ятому розділі** дисертації «Культурно-регіональний та загальнонаціональний виміри масової геополітичної свідомості» описуються процедури та результати четвертого етапу емпіричного дослідження (листопад 2012 р. – травень 2013 р.), у ході якого вивчалися особливості масової геополітичної свідомості мешканців різних регіонів України. Наводяться дані щодо геополітичних уявлень мешканців регіонів України з різною політичною культурою («Північний Схід», Київ, «Правобережний Центр», «Південь без Криму», Крим, «Схід без Донбасу», Донбас, Галичина та «Захід без Галичини»), особливостей МГПС на загальнонаціональному рівні [1; 15; 16; 17; 18; 31; 44; 46].

Виявилося, що культурно-регіональні чинники пов'язані з наступними особливостями МГПС: різноманітністю основних образів та уявлень стосовно геополітичних акторів, значущістю політичних складових у цих образах, характером оцінки деяких геополітичних акторів, значущістю образів різних типів (когнітивні/емоційно-мотиваційні), особливостями соціальної категоризації геополітичних акторів. Загалом, культурно-регіональна обумовленість МГПС є вираженішою у порівнянні зі статево-віковою та індивідуально-психологічною.

На регіональному та загальнонаціональному рівнях МГПС має місце ідеалізація країн Заходу (США, Західної Європи, Канади) та Японії – їхні образи містять позитивні політичні, економічні та культурологічні складові. Геополітичні уявлення про Україну відрізняються певною амбівалентністю – в них домінують негативні політичні та економічні уявлення, але містяться позитивні «недержавницькі» (культурологічні) оцінки, тобто образи «України-

держави» суттєво відрізняються від образу «України-країни». Незначна кількість негативних уявлень політичного характеру стосувалася Китаю (в окремих регіональних групах). Найбільш суперечливим виявилось сприймання Росії – стосовно цієї країни мав місце широкий діапазон позитивних, негативних та амбівалентних образів. Така суперечливість стосувалася, головним чином, політичних характеристик і зустрічалась не лише при порівнянні результатів різних регіональних груп, але навіть у межах однієї групи. Саме тому Росія фактично виступає країною-«диференціатором» регіональних політичних (геополітичних) культур.

Регіональні психосемантичні моделі геополітичного простору (ГПМК) мали як спільні, так і відмінні риси. Щодо першого, то майже в усіх групах вони ґрунтувалися на трьох конструктах («політико-економічному», «емоційно-політичному» та «культурологічному»), що призводило до схожих тенденцій при групуванні геополітичних акторів. Відмінності проявлялись у поширеності або пріоритетності політичних та культурологічних критеріїв соціальної категоризації країн.

Доволі амбівалентним виявилось сприймання західної та східної частин України з боку значної кількості опитаних. Практично в усіх регіональних групах була комбінація позитивних, амбівалентних та негативних образів (перших, загалом, було більше стосовно Західної, останніх – стосовно Східної України). У цілому, політичні характеристики цих регіонів сприймалися так само негативно, як і стосовно всієї України.

Отримані дані дозволяють вести мову про існування регіональної специфіки геополітичних культур (до початку в 2014 р. українсько-російського конфлікту):

– у групі «Північний Схід»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до позитивного; не досить поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно низька кількість політизованих уявлень-асоціацій та образів.

– Київ: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до негативного; поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; політизованість багатьох геополітичних образів та уявлень-асоціацій.

– «Правобережний Центр»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до негативного; не досить поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; невеликий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій.

– «Південь»: загальний характер уявлень про Росію – позитивний; доволі поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно високий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій та образів.

– Крим: загальний характер уявлень про Росію – виражено позитивний, з тенденцією до ідеалізації; поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно низька кількість політичних уявлень-асоціацій про

країни; менша ідеалізація країн Заходу; критичне сприймання Західної України та відносно позитивне ставлення до Східної України; помірно виражене позитивне емоційне ставлення до України.

– «Схід без Донбасу»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до позитивного; доволі поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно високий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій.

– Донбас: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до позитивного; доволі поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; високий кількісний показник геополітичних образів країн; висока частота політизованих та емоційно-мотиваційних образів; менша ідеалізація країн Заходу; критичне сприймання Західної України; помірно виражене позитивне емоційне ставлення до України.

– Галичина: загальний характер уявлень про Росію – виражено негативний; доволі поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно високий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій; висока частота політизованих та емоційно-мотиваційних геополітичних образів; позитивний образ «України-країни» є більш значущим, ніж образи «України-держави».

– «Захід без Галичини»: загальний характер уявлень про Росію – амбівалентний з тенденцією до негативного; поширене уявлення про політичний розкол України на Захід та Схід; відносно високий кількісний показник масових геополітичних уявлень-асоціацій; висока частота політизованих та емоційно-мотиваційних образів.

Під час вивчення культурно-регіональної зумовленості МГПС було зафіксовано дію наступних психологічних механізмів: стереотипізація, міфологізація, персоніфікація, соціальна категоризація, атракція, ідеалізація, внутрішньогруповий фаворитизм, аутгрупова дискримінація, аутгруповий фаворитизм.

Шостий розділ дисертації «Динамічні та крос-культурні аспекти масової геополітичної свідомості на фоні українсько-російського конфлікту» містить опис процедури та результатів досліджень МГПС молоді після початку українсько-російського конфлікту. Наведено дані двох «зрізів» (березень та жовтень 2014 р.), котрі відображають особливості динаміки геополітичних образів, уявлень та оцінок молоді Чернігівського регіону. Описано результати крос-культурного дослідження МГПС вітчизняних та російських студентів під час конфлікту (жовтень–листопад 2014 р.). Аналізується феномен «антиросійськості» та його типи у МГПС українців (березень–квітень 2015 р.) [1; 19; 21; 22; 23; 27; 31].

Результати засвідчили, що події українсько-російського конфлікту певною мірою вплинули на МГПС вітчизняної молоді. Але міра динаміки уявлень про конкретних геополітичних акторів була різною. Головним наслідком конфлікту стало суттєве погіршення уявлень про Росію, які з амбівалентно-позитивних (у регіоні, де проводилось дослідження) набули негативного змісту. Результатом

стало виникнення своєрідного «негативного ореолу» та формування класичного ворожого образу – Росія «зразка 2014 р.» стала викликати, передусім, негативні емоційно-мотиваційні установки, а крім природної зміни суто політичних уявлень, почали змінюватись й неполітичні (зокрема економічні). Отримані дані дають підстави припустити поширення у вітчизняній масовій політичній свідомості феномена «антиросійськості» – різновиду соціальної установки до негативного (критичного) сприймання Росії як держави (у політико-економічному вимірі) та країни (у культурному плані). Специфіка антиросійськості серед громадян України полягає в тому, що, крім двох вищезгаданих форм, вона має ще одну – мовну, котра відображає ставлення до культурного «відбитку» Росії в Україні.

На фоні конфлікту, певною мірою, покращилось сприймання вітчизняною молоддю власної країни. При цьому, на початку конфлікту («кримські події») це було помітніше, ніж у наступний період затяжного військово-політичного протистояння на Сході країни. Поряд із тим, суттєвого оновлення раніше існуючих геополітичних образів та уявлень не відбулося. Зокрема, збереглися критичні оцінки політичної та економічної ситуації в державі. Отже, відома соціально-психологічна закономірність, згідно з якою міжгруповий конфлікт породжує феномен інгрупового фаворитизму, проявилась обмежено (можливо, внаслідок амбівалентності уявлень про власну країну).

В умовах конфлікту помітною стала суперечливість та певна амбівалентність МГПС. Це, зокрема, проявлялось у суперечливих уявленнях про єдність власної країни («єдина», але «розколота» на дві частини), поєднанні песимістичних та оптимістичних прогнозів стосовно подальшого перебігу подій. Все це можна пояснити «дисонансом» взаємодії двох чинників – офіційної пропаганди (з позитивним «зарядом») та власним життєвим досвідом (який, вочевидь, часто дозволяв відчути та зрозуміти невтішність соціальної ситуації). Це пояснює, чому образ Іншого змінився у більшій мірі, ніж образ рідної країни – згаданого «дисонансу» тут не було в силу відсутності життєвого досвіду.

Небезпечна соціально-політична ситуація призвела до своєрідної поляризації образів держав у МГПС вітчизняної молоді, появи більш-менш дуалістичного геополітичного світосприймання («Добро–Зло»).

Гострий політичний конфлікт вплинув, головним чином, на сприймання тих геополітичних акторів, що були безпосередньо пов'язані («резонували») із зовнішніми подіями. Тому динаміка уявлень вітчизняної молоді про країни «далекого зарубіжжя» та західноукраїнський регіон виявилась менш вираженою, ніж стосовно Росії, України та її східної частини.

Збереження двох основних критеріїв соціальної категоризації геополітичних акторів («Економіко-політична розвиненість» та «Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю»), а також їхньої ієрархії, вказує на високу стабільність цих елементів МГПС. Можливо, що для їх зміни потрібен або більший час впливу, або вплив екстремальніших чинників (війна). Менша стабільність культурологічного критерію, вірогідно, пояснюється тим,

що він розрахований на «звичайні», «мирні» умови. Слід також зазначити, що вищеописані два конструкти притаманні й МГПС російської молоді (і також у ролі основних).

Крос-культурна специфіка МГПС вітчизняної та російської молоді проявляється, головним чином, стосовно їхніх країн, а також США. Сприймання та оцінка інших країн Заходу та Сходу базується, в основному, на схожих стереотипізованих та дещо ідеалізованих уявленнях.

На фоні подій 2014 року мав місце обмежений прояв механізму «дзеркального відображення», який стосувався лише сприймання агресивності–миролюбності держав. Поряд із тим доволі вираженою була дія механізму аутгрупової дискримінації. Також мали місце прояви механізмів стереотипізації, ідеалізації, міфологізації, атракції, «позитивної» та «негативної» антиципації (перший більше у росіян, другий – в українців), інгрупового фаворитизму (більше серед росіян), персоналізації, заперечення, негативної ідентифікації.

У **сьомому розділі** дисертації «Психологічна модель масової геополітичної свідомості та її практичне застосування» наведено узагальнену модель МГПС як результат інтеграції даних попередніх теоретичних та емпіричних досліджень. Описано дані експериментального впровадження авторської програми розвитку рефлексивно-толерантного сприймання студентською молоддю геополітичних явищ. Міститься характеристика авторської методики «Геополітметрія» та результати її апробації [1; 24; 25; 26; 42; 45].

Запропонована узагальнена (теоретико-емпірична) модель (рис. 2) ілюструє ряд особливостей феномена МГПС. По-перше, це системний (багаточинниковий) характер детермінації МГПС, при цьому найвагомими чинниками є вік та соціальні (культурно-регіональні, соціально-політичні).

По-друге, це системний (комплексний) характер механізму впливу (дії) цих чинників. Зокрема, комплекс механізмів МГПС включає: семантичну інтерференцію та аглютинацію, стереотипізацію, прототипізацію, міфологізацію, аутгруповий фаворитизм, ідеалізацію, атракцію, аутгрупову дискримінацію, соціальну категоризацію, асоціацію та персоніфікацію, позитивну і негативну антиципацію, негативну ідентифікацію. Вказані механізми можуть поєднуватися, приводячи до появи більш складних механізмів, зокрема механізму «прямої контрастності». Останній проявлявся в тому, що критичні політико-економічні оцінки власної країни (негативний образ) часто були зворотним відображенням ідеалізованих уявлень про «зарубіжжя» (позитивний «світлий» фон).

По-третє, структура МГПС характеризується перевагою когнітивних складових над емоційно-мотиваційними, що підтверджує правомірність розгляду «геополітичних ментальних карт» як основного «продукту» та індикатора МГПС.

Рис. 2. Узагальнена модель МГПС

По-четверте, локалізаційні (географічні) компоненти ГПМК світу носять переважно «державно-орієнтований» характер. При цьому уявлення про соціально-політичні особливості держав більшою мірою впливають на актуалізацію образів конкретних країн у ГПМК світу, ніж суто географічний чинник (просторова близькість).

По-п'яте, структура ГПМК світу українців носить переважно поліполярний та «оксидентально-орієнтальний» (побудовану за принципом «західне–східне») характер.

По-шосте, варіюючи залежно від конкретного геополітичного актора, найзначущіші атрибутивні компоненти ГПМК носять стереотипний та політичний/політизований (політико-економічний, політико-культурологічний тощо) зміст.

По-сьоме, цілісність геополітичних образів та уявлень є прямо пропорційною «соціальної дистанції» між індивідом та конкретним геополітичним актором. Внаслідок цього геополітичні образи власної країни часто є більш суперечливими, ніж образи Інших (Чужих).

По-восьме, конструкти МГПС не повністю відповідають класичній психосемантичній тріаді «Оцінка–Сила–Активність», часто виступаючи поєднанням різних критеріїв («Оцінка–Сила», «Оцінка–Активність»). Основними конструктами виступають: «Економічна та політична розвиненість», «Емоційне ставлення до держави, пов'язане з її миролюбністю» і «Відкритість та культурна самобутність».

Насамкінець, симпліфікація МГПС працює переважно за принципом поділу світового простору на три основні зони – «Добрий», «Злий» та «Амбівалентний» світи.

Напрямами практичного застосування запропонованої моделі стали освітньо-формувальний та діагностичний. Перший стосувався формування у молоді рефлексивних навичок сприймання геополітичних явищ і був спрямований на усвідомлення соціальної природи геополітичних образів, уявлень та знань, їхньої стереотипності, неповноти, викривленості та вразливості до маніпулятивних пропагандистських впливів, а також «геополітичної толерантності» (ГПТ). Остання розумілась як різновид політичної толерантності, що відображає міру толерантного–інтолерантного ставлення до тих чи інших геополітичних акторів та соціально-політичних характеристик останніх. Ці завдання було реалізовано шляхом розробки та впровадження у навчальний процес спецкурсу «Психологія геополітичної свідомості» (обсягом 18 акад. годин, у т.ч. 8 год. тренінгових занять).

Апробація спецкурсу проходила протягом 2013-2015 рр. у магістратурі з фаху «Психологія» Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка у вигляді формуючого психолого-педагогічного експерименту, програмою якого передбачалися два діагностичні «зрізи»: перед та після навчально-тренінгових занять (R1 x R2). Реалізація програми здійснювалась у двох варіантах – «повному» (на стаціонарному відділенні) та

«скороченому» (на магістрантах-заочниках, які проходили лише 8-годинний тренінг).

Таблиця 1.

Результати апробації програми «Психологія геополітичної свідомості»

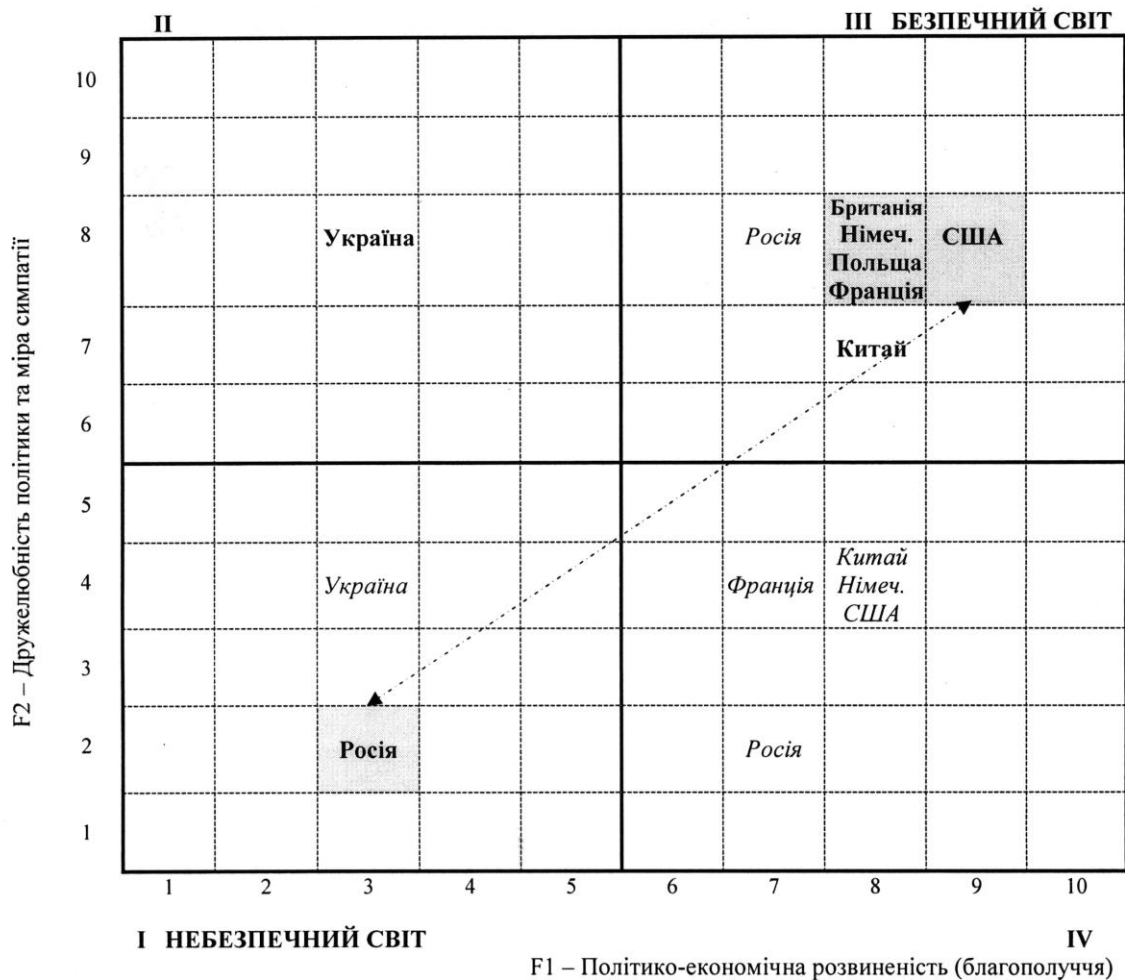
	Сер. показник до (R1)	Сер. показник після (R2)	Відмінність за t-критерієм
«Повний» варіант апробації			
Загальна ГПТ	81,9	88,9	---
Конкретно-орієнтована ГПТ	37,9	39,2	---
Рефлексивність	76,8	87,8	при $p \leq 0,01$
«Скорочений» варіант апробації			
Загальна ГПТ	94,1	94,1	---
Конкретно-орієнтована ГПТ	39,3	42,1	---
Рефлексивність	82,9	86,4	---

Отримані дані (табл. 1) засвідчили ефективність програми при формуванні рефлексивних навичок студентів. Статистично значущих змін ГПТ учасників у ході експерименту не було зафіксовано, хоча на рівні тенденції певна позитивна динаміка мала місце.

Діагностичний напрямок практичного застосування втілюється у розробці нової методики вивчення МГПС. Психосемантична методика «Геополітметрія» дозволяє здійснювати реконструкцію та оцінку буденних ГПМК. В основі методики лежить прийом локалізації досліджуваними обраних (або запропонованих) геополітичних акторів у різних атрибутивних зонах («Добрий світ», «Поганий світ», «Амбівалентні світи») графічної моделі, що імітує психосемантичний простір.

Результати апробації (березень-квітень 2015 р.) методики підтверджують, що основу ГПМК світу громадян України становить біполярна «вісь» «Росія–Захід» (яка символізує, відповідно, «Злий/Поганий» та «Добрий» світи). Україна при цьому зазвичай локалізується в «амбівалентному» (нерозвиненому, але миролюбному) світі (рис. 3). Навіть в умовах українсько-російського конфлікту збереглися певні регіональні відмінності в геополітичних уявленнях громадян, які найчастіше стосуються сприймання Росії та України.

Примітка: напівжирним шрифтом позначено «базові» (основні за частотою) образи, а курсивом – інші.

Рис 3. Геополітична ментальна карта світу
(загальнонаціональний рівень, березень-квітень 2015 р.)

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове розв’язання наукової проблеми масової геополітичної свідомості, що виявляється в побудові концепції даного феномена. Отримані результати дали змогу дійти таких висновків:

1. Геополітична свідомість є формою суб’єктивного відображення (ментальної репрезентації) подій та явищ «політичного світу» крізь призму «географічного світу» шляхом ототожнення певного географічного простору із соціально-політичними процесами, які там відбуваються. Масова геополітична свідомість – це побутове, спрощене відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і колективній свідомості соціально-політичних та географічних категорій (значень), результатом чого

стають специфічні ментальні репрезентації політичного простору – геополітичні ментальні карти. Останні містять образи суб'єктивно найзначущіших геополітичних суб'єктів (переважно держав/країн) та групують їх відповідно до певних суб'єктивно значущих соціально-політичних критеріїв.

2. Феномен МГПС характеризують такі особливості. По-перше, він є своєрідним «інтегратором» різних форм світосприймання людини, «локусів» масової свідомості. По-друге, зміст МГПС повною мірою практично ніколи не відповідає реальності (хоч може містити «вкраплення» об'єктивних знань). По-третє, зміст МГПС має комплексний (мішаний) характер, поєднуючи стабільне і динамічне, абстрактне і чуттєве, раціональне та емоційне тощо. По-четверте, МГПС не має «власного» поведінкового «продукту», вона проявляється в окремих формах політичної, економічної та міграційної поведінки. По-п'яте, наявні в МГПС образи, уявлення та знання є специфічним різновидом соціальних знань. По-шосте, основна функція МГПС полягає в «спрощенні» складної й суперечливої геополітичної реальності, створенні картини світу, адаптованої під побутове соціальне пізнання. Насамкінець, в основі виникнення та розвитку МГПС лежить намагання індивідів та соціальних груп структурувати навколишній простір, що, своєю чергою, детерміновано потребою в безпеці.

3. МГПС зумовлено прямою і побічною дією широкого кола чинників – демографічних, особистісних, географічних та соціальних. Найвагомішими з них є вік і соціальні чинники. Вік визначає здатність індивіда розуміти, інтерпретувати та оцінювати геополітичні явища загалом. Соціальні чинники (особливості культури, впливу інститутів політичної соціалізації, соціально-політичної ситуації тощо) фактично є безпосередніми детермінантами МГПС, що зумовлюють специфіку її функціонування та прояву в конкретних випадках. Статеве та особистісне зумовлення МГПС, назагал є незначним і проявляється фрагментарно.

4. Механізмами формування та функціонування МГПС є: семантична інтерференція та аглютинація, стереотипізація, прототипізація, міфологізація, аутгруповий фаворитизм, ідеалізація, атракція, аутгрупова дискримінація, соціальна категоризація, асоціація та персоніфікація, позитивна і негативна антиципація, негативна ідентифікація. На основі поєднання ряду з них можуть виникати складніші механізми МГПС, зокрема механізм «прямої контрастності».

5. Структуру МГПС утворюють компоненти чотирьох типів: образи, уявлення й знання, емоції (настрої) та бажання (інтереси) геополітичного характеру. При цьому когнітивні компоненти в усіх соціально-демографічних групах завжди більш виражені, ніж емоційно-мотиваційні.

6. Локалізаційна основа ГПМК має переважно «державно-орієнтований» характер. Основними геополітичними суб'єктами українці вважають провідні країни Заходу, Сходу, а також Україну та Росію. Не виявлено ознак масового поширення постмодерністських тенденцій «розмивання чіткості простору» та

«зникання кордонів». ГПМК світу українців можна визначити як поліполярні та «оксидентально-орієнтальні» («західно-східні»).

7. Геополітичні образи держав/країн часто мають схожий зміст (особливо в оцінках Інших), хоча можуть варіювати залежно від конкретного геополітичного актора. Найчастіше мають місце образи когнітивного типу – геополітичні образи та уявлення, які можуть мати політичний, політизований («мішаний»: політико-економічний, політико-культурологічний тощо) або неполітичний характер. Найзначущіші геополітичні образи здебільшого належать до першого або другого типу. Менш поширеними є емоційно-мотиваційні компоненти, які майже завжди мають позитивний («атрактивний») зміст: тріада з інтересу, симпатії та побажання процвітати.

8. Цілісність масових геополітичних образів та уявлень пов'язана із «соціальною дистанцією» між індивідом і конкретним геополітичним актором. Так, найбільш цілісними є ідеалізовані геополітичні образи країн «далекого зарубіжжя». Найменш цілісними є уявлення про власну країну, що вирізняються наявністю водночас виражених позитивних («Україна-країна») і негативних («Україна-держава») образів.

9. Конструкти соціальної категоризації геополітичних акторів, які є в МГПС громадян України, не відповідають повністю класичній схемі Ч. Осгуда «Оцінка–Сила–Активність». Як правило, мають місце три конструкти. Перший постає як поєднання економічних і соціально-політичних оцінок (рівень економічного розвитку, заможності, політичного або військово-політичного потенціалу країни, ефективність влади, особливості політичного режиму та ситуації), тобто є комбінацією чинників «Оцінка» і «Сила». Другий фактор відбиває емоційне ставлення до геополітичного актора, що пов'язане з агресивністю-миролюбністю його політики, поєднуючи, таким чином, «Оцінку» та «Активність». Третій конструкт має культурологічний характер і є специфічним різновидом фактору «Оцінка». В умовах соціально-політичних змін найбільшу стабільність демонструють перші два конструкти.

10. Симпліфікація МГПС та ГПМК світу в основному працює за принципом поділу світового простору на зони «Доброго світу» (який найчастіше символізують країни Заходу), «Злого світу» (найчастіше – Росія) та «Амбівалентного світу» (Україна). Отже, до певної міри, саме західна геополітична цивілізація видається світовим «протагоністом», а Росія – «антагоністом» (особливо з 2014 р.). Ці особливості МГПС є цікавими у психодіагностичному плані, адже дозволяють досліджувати побутові ГПМК (що відобразилося в авторській методиці «Геополітметрія»).

11. Головним наслідком українсько-російського конфлікту стало поширення в МГПС українців «антиросійськості» – соціальної установки щодо негативного/критичного сприймання Росії як держави та країни. Основними формами антиросійськості в Україні є політико-економічна, культурна та мовна. На фоні конфлікту певною мірою покращилось сприймання українцями власної країни. Поряд із цим суттєвого оновлення раніших критичних геополітичних образів та уявлень не сталося.

12. Одним із шляхів протидії маніпулятивно-пропагандистським впливам на МГПС є впровадження в навчальний процес у вищій школі освітньо-розвивальних програм (спецкурсів), спрямованих на формування рефлексивних навичок сприймання молоддю геополітичних явищ. Важливою також є розробка психолого-педагогічних технологій розвитку геополітичної толерантності – різновиду політичної толерантності, що відображає міру толерантного–інтолерантного ставлення до тих чи інших геополітичних акторів та їхніх соціально-політичних характеристик.

Можна виокремити п'ять перспективних напрямів подальших наукових, зокрема дисертаційних, досліджень. По-перше, це вивчення буденного геополітичного дискурсу нарративними методами. По-друге, це дослідження динаміки МГПС громадян України в ситуації українсько-російського конфлікту та після його закінчення. По-третє, важливим видається більш ретельне вивчення системи чинників та методів інформаційного впливу на МГПС. По-четверте, перспективним напрямом є крос-культурний, спрямований на вивчення МГПС та ГПМК мешканців інших країн та регіонів, зокрема Європейського Союзу. Насамкінець, цікавим може виявитись дослідження «особистісного чиннику» МГПС, адже в умовах складної соціальної ситуації він може проявитись «рельєфніше», ніж у наших попередніх дослідженнях.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Монографія:

1. Дроздов О. Ю. Основи психології масової геополітичної свідомості: монографія / О. Ю. Дроздов. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 564 с.

Статті у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України:

2. Дроздов О. Геополітична свідомість як психологічний феномен / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2010. – № 5. – С. 26-37.
3. Дроздов О. Ю. Образи держав як складова геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – 2011. – Вип. 94. Серія «Психологічні науки». – Том 1. – С. 149-156.
4. Дроздов О. Ю. Інтерференція політичних та географічних категорій у суспільній геополітичній свідомості [Електронний ресурс] / О. Ю. Дроздов // Вісник Національної Академії державної прикордонної служби України. Серія «Педагогіка та психологія». – 2012. – Вип. 2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2012_2/12doysgs.pdf

5. Дроздов О. Ю. Онтогенетичні аспекти розвитку геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – 2012. – Вип. 16. – С. 314-326.
6. Дроздов О. Ю. З досвіду створення методики дослідження геополітичних ментальних карт / О. Ю. Дроздов // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – 2012. – Т. XIV, част. 3 – С. 87-97.
7. Дроздов О. Ю. Ментальні карти як форма репрезентації просторових уявлень / О. Ю. Дроздов // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. I: Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2012. – Вип. 33. – С. 172-177.
8. Дроздов О. Ю. Гендерний вимір геополітичної свідомості [Електронний ресурс] / О. Ю. Дроздов // Вісник Національної Академії державної прикордонної служби України. Серія «Педагогіка та психологія». – 2012. – Вип. 4 – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2012_4/12douvgs.pdf
9. Дроздов О. Ю. З досвіду використання асоціативного методу при вивченні геополітичної свідомості [Електронний ресурс] / О. Ю. Дроздов // Вісник Національної Академії державної прикордонної служби України. Серія «Педагогіка та психологія». – 2012. – Вип. 5. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2012_5/12douvgs.pdf
10. Дроздов О. Ю. Крос-культурні аспекти масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2012. – Вип. 103. Серія «Психологічні науки». – Том 1. – С. 108-113.
11. Дроздов О. Ю. Віковий вимір геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2012. – Вип. 105. Серія «Психологічні науки». – Том 1. – С. 98-106 .
12. Дроздов О. Ю. Індивідуально-психологічні чинники геополітичних уявлень особистості / О. Ю. Дроздов // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – 2013. – Вип. 20. – С. 180-191.
13. Дроздов О. Ю. Мас-медіа як соціально-психологічний чинник масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України – 2013. – Том XI. Соціальна психологія. – Вип. 6. – Книга I. – С. 288-297.
14. Дроздов О. Ю. Проблема типологізації уявлень про геополітичну

- реальність / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2012. – Вип. 13. – С. 31-41.
15. Дроздов О. Ю. Регіональні особливості геополітичних уявлень українців / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2013. – Вип. 114. Серія «Психологічні науки». – С. 69-75.
  16. Дроздов О. Ю. Соціальні уявлення про Захід та Схід України як складові масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – 2013. – Вип. 22. – С. 120-133.
  17. Дроздов О. Ю. Особливості масової геополітичної свідомості української молоді / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2013. – Вип. 14. – С. 161-172.
  18. Дроздов О. Ю. Психосемантичні особливості геополітичних ментальних карт світу молоді з різних регіонів України / О. Ю. Дроздов // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки. – 2014. Вип. 1, том 2. – С. 33-39.
  19. Дроздов О. Ю. Динаміка геополітичних уявлень молоді на тлі російсько-українського конфлікту 2014 року / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 1 (15). – С. 258-265.
  20. Дроздов О. Ю. Концептуальні засади психології масової геополітичної свідомості: нарис політико-психологічної концепції феномена / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2014. – Вип. 121. Серія «Психологічні науки». – Том 1. – С. 114-127.
  21. Дроздов О. Ю. Особливості масової геополітичної свідомості української та російської молоді на фоні конфлікту 2014 року / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2015. – Вип. 126. Серія «Психологічні науки». – С. 75-81.
  22. Дроздов О. Ю. Україно-російський конфлікт як чинник динаміки масової геополітичної свідомості вітчизняної молоді / О. Ю. Дроздов // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2015. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 12. – С. 90-100.
  23. Дроздов О. Ю. Психосемантичні особливості геополітичних уявлень української та російської молоді під час конфлікту 2014 року / О. Ю. Дроздов // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2015. – № 35. – С. 103-112.
  24. Дроздов О. Ю. Психологічна модель масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Науковий вісник Херсонського державного університету.

- Серія: психологічні науки. – 2015. Вип. 1, том 2. – С. 73-78.
25. Дроздов О. Ю. «Геополітметрія» як методика вивчення масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 2 (16). – С. 26-39.
  26. Дроздов О. Ю. Досвід впровадження програми формування рефлексивно-толерантного сприймання молоддю геополітичних явищ / О. Ю. Дроздов // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2015. – Том XI. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 15. – С. 135-147.
  27. Дроздов О. Ю. Досвід створення та апробації методики «Шкала антиросійськості» («ШАР») / О. Ю. Дроздов // Психологічні перспективи. – 2016. – Вип. 27. – С. 21-31 (видання у базі Index Copernicus).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

28. Drozdov A. Identity as a factor of personal geopolitical consciousness / A. Drozdov // Societal and Political Psychology International Review (SPPIR). – 2012. – Vol. 3, No. 2. – P. 101-107 (Arad, Romania).
29. Дроздов А. Ю. Психологические аспекты массового геополитического сознания [Электронный ресурс] / А. Ю. Дроздов // GESJ: Education Sciences and Psychology. – 2013. – No. 2 (24). – P. 8-15. – Access mode: <http://gesj.internet-academy.org.ge/download.php?id=2132.pdf> (Tbilisi, Georgia).
30. Дроздов А. Ю. Психологические механизмы геополитического сознания / А. Ю. Дроздов // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена – 2014. – № 167. Серия «Психолого-педагогические науки» – С. 14-25 (СПб, Россия).
31. Дроздов А. Ю. Психосемантические особенности и динамика образов России в массовом геополитическом сознании украинской молодежи [Электронный ресурс] / А. Ю. Дроздов // GESJ: Education Sciences and Psychology. – 2014. – No. 4 (30). – P. 3-11. – Access mode: <http://gesj.internet-academy.org.ge/download.php?id=2315.pdf> (Tbilisi, Georgia).

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру

32. Дроздов О. Ю. Геополітична свідомість: до питання про сутність феномена (тези Першого Усеукраїнського конгресу із соціальної психології, м. Київ, 18-20 жовтня 2010 р.) [Електронний ресурс] / О. Ю. Дроздов. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/podiy_14_s_22.htm
33. Дроздов А. Ю. Феноменология геополитического сознания / А. Ю. Дроздов // Психология сознания: современное состояние и перспективы: матер. П. всероссийской научной конференции (29 сентября – 1 октября 2011 г., Самара). – Самара, 2011. – С. 171-174.
34. Дроздов А. Ю. Феноменология геополитических ментальных карт /

- А. Ю. Дроздов // Міжнародна Інтернет конференція «Сучасні дослідження когнітивної психології» (ICRASP-2012, м. Острог, 23.03.–24.06.2012): матеріали конференції. – Острог, 2012. – С. 153-154.
35. Дроздов А. Ю. Образование как фактор развития геополитического сознания / А. Ю. Дроздов // Ананьевские чтения – 2012. Психология образования в современном мире: матер. научной конференции (16-18 октября 2012 г.) / Отв. ред. Н. В. Бордовская. – СПб, 2012. – С. 15-17.
  36. Дроздов А. Ю. Геополитические ментальные карты как политико-психологический феномен / А. Ю. Дроздов // Развитие психологии в системе комплексного человекознания. Часть 2 / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – М., 2012. – С. 357-360.
  37. Дроздов О. Ю. Особливості конструктів геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку: матер. Міжнародної науково-практичної конференції (10-12 жовтня 2012 р., Запоріжжя). – Запоріжжя, 2012. – С. 163-164.
  38. Дроздов О. Ю. Роль освіти у формуванні масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Роль педагогіки та психології в сучасному світі: зб. тез наукових робіт міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 16-17 листопада 2012 р.). – Львів, 2012. – С. 53-55.
  39. Дроздов О. Ю. Мистецтво як соціально-психологічний чинник формування масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Актуальні досягнення педагогіки та психології в ХХІ столітті: зб. тез міжнародної науково-практичної конференції (7-8 грудня 2012 р., м. Харків). – Харків, 2012. – С. 98-101.
  40. Дроздов А. Ю. Массовое геополитическое сознание: сущность, структура, тенденции / А. Ю. Дроздов // Актуальные проблемы исследования массового сознания: матер. Международной научно-практической конференции (14-15 марта 2013 г., г. Пенза) / Отв. ред. В. В. Константинов. – Пенза, 2013. – С. 59-64.
  41. Дроздов О. Ю. Особливості формування масової геополітичної свідомості у тоталітарних суспільствах: історико-психологічний аспект (тези науково-практичної конференції «Людина у тоталітарному суспільстві: рефлексії ХХІ століття», м. Одеса, 23-27 червня 2013 р.) [Електронний ресурс] / О. Ю. Дроздов. – Режим доступу: [http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/droz dov_a.%20%D1%8E.\(+\).doc](http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/droz dov_a.%20%D1%8E.(+).doc)
  42. Дроздов О. Ю. «Пряма контрастність» як механізм масової геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Четверті Сіверянські соціально-психологічні читання: матер. Всеукраїнської наукової конференції (13 листопада 2013 р., м. Чернігів). – Чернігів, 2013. – С. 55-56.
  43. Дроздов А. Ю. Образы Китая в массовом геополитическом сознании жителей Украины / А. Ю. Дроздов // Россия и Китай: история и перспективы сотрудничества: матер. III международной научно-практической конференции (Благовещенск–Хэйхэ–Харбин, 15-20 мая 2013 г.). Вып. 3. / Отв. ред. Д. В. Буяров. – Благовещенск, 2013. – С. 160-165.

44. Дроздов А. Ю. Культурно-региональные особенности образов России в массовом геополитическом сознании жителей Украины / А. Ю. Дроздов // Теоретические проблемы этнической и кросскультурной психологии: матер. Четвертой Международной научной конференции 30-31 мая 2014 г. В 2 т. / Отв. ред. В. В. Гриценко. – Смоленск, 2014. – Т. 2. – С. 24-27.
45. Дроздов А. Ю. Формирование геополитической толерантности как задача высшей школы / А. Ю. Дроздов // Ананьевские чтения – 2014. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности: матер. научной конференции (21-23 октября 2014 г.) / Отв. ред. Г. С. Никифоров. – СПб, 2014. – С. 170-172.
46. Дроздов О. Ю. Особливості масової геополітичної свідомості молоді Криму та Донбасу / О. Ю. Дроздов // IV Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація та ресоціалізація особистості в сучасних умовах» (7-9 листопада 2014 р.): зб. тез. – К., 2014. – С. 66-69.
47. Дроздов А. Ю. Массовое геополитическое сознание и его специфика / А. Ю. Дроздов // Ананьевские чтения – 2015: Фундаментальные проблемы психологии: матер. научной конференции (20-22 октября 2015 г.) / Отв. ред. В. М. Аллахвердов. – СПб, 2015. – С. 119-120.
48. Дроздов О. Ю. Картографічна пропаганда як метод інформаційно-психологічної війни / О. Ю. Дроздов // Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матер. всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2016. – С. 39-42.

АНОТАЦІЇ

Дроздов О.Ю. Психологія масової геополітичної свідомості. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2016.

Дисертацію присвячено дослідженню масової геополітичної свідомості. Розроблено концепцію даного феномена, запропоновано системну модель, що відображає специфіку його структури та функціонування серед громадян України. Масова геополітична свідомість визначається як форма буденного відображення геополітичних явищ, спрощене відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і колективній свідомості соціально-політичних та географічних категорій (значень), результатом чого стають специфічні ментальні репрезентації політичного простору – геополітичні ментальні карти. Виявлено психосемантичні особливості буденних геополітичних уявлень громадян України. Розроблено методики вивчення побутових геополітичних уявлень, а також освітньо-розвивальну програму формування рефлексивно-толерантного сприймання молоддю геополітичних явищ.

Ключові слова: масова геополітична свідомість, геополітична ментальна карта, геополітичні образи, геополітичні уявлення, Україна, Росія, Захід.

Дроздов А.Ю. Психология массового геополитического сознания. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.11 – политическая психология. – Институт социальной и политической психологии НАПН Украины. – Киев, 2016.

Диссертация посвящена изучению массового геополитического сознания. Разработана концепция данного феномена, предложена модель, отражающая специфику его структуры и функционирования среди граждан Украины. Массовое геополитическое сознание понимается как форма бытового отражения геополитических явлений, упрощенное отражение геополитической реальности путем агглютинации и интерференции в индивидуальном и коллективном сознании социально-политических и географических категорий (значений), результатом чего становятся ментальные репрезентации политического пространства – геополитические ментальные карты.

Массовое геополитическое сознание обусловлено прямым и косвенным влиянием широкого круга факторов – демографических, личностных, географических и социальных. Наиболее значимыми из них являются возраст и социальные (культурные и социально-политические) факторы. Основными механизмами формирования и функционирования массового геополитического сознания выступают: семантическая интерференция и агглютинация, стереотипизация, прототип(-изация), мифологизация, аутгрупповой фаворитизм, идеализация, аттракция, аутгрупповая дискриминация, социальная категоризация, ассоциация и персонификация, позитивная и негативная антиципация, негативная идентификация. Указанные механизмы могут объединяться, приводя к появлению более сложных механизмов, в частности механизма «прямой контрастности». Последний проявляется в том, что критические политико-экономические оценки собственной страны (негативный образ) часто выступают обратным отражением идеализированных представлений о «зарубежье» (позитивный «светлый» фон).

Структуру массового геополитического сознания составляют компоненты четырех типов: образы, представления и знания (идеи), эмоции (настроения) и желания (интересы) геополитического характера. При этом когнитивные компоненты (первых двух типов) во всех социально-демографических группах преобладают над эмоционально-мотивационными.

Локализационные (географические) компоненты геополитических ментальных карт носят преимущественно «государственно-ориентированный» характер – основными геополитическими акторами граждане Украины считают ведущие страны Запада, Востока, а также Украину и Россию. При этом, представление о социально-политических особенностях стран в большей степени влияет на актуализацию их образов, чем чисто географический фактор

(пространственная близость). Выявленные геополитические ментальные карты можно охарактеризовать как полиполярные и «оксидентально-ориентальные».

Варьируясь в зависимости от конкретного геополитического актора, наиболее значимые атрибутивные компоненты геополитических ментальных карт носят стереотипный и политический (или политизированный – политико-экономический, политико-культурологический) характер.

Целостность массовых геополитических образов и представлений связана с социальной дистанцией между индивидом и воспринимаемым геополитическим актором. В следствие этого геополитические образы собственной страны часто являются более противоречивыми, чем образы Иных (Чужих).

Конструкты социальной категоризации геополитических акторов полностью не соответствуют классической психосемантической триаде «Оценка-Сила-Активность». Как правило, имеют место три конструкта, задающие основу ментального геополитического пространства: 1) уровень экономического и социально-политического развития и благополучия страны; 2) эмоциональное отношение к стране, связанное с агрессивностью-миролюбивостью её политики; 3) открытость и культурная самобытность.

Симплификация массового геополитического сознания (и геополитических ментальных карт мира) граждан Украины работает по принципу разделения мирового пространства на зоны «Доброго мира» (чаще символизируют страны Запада), «Злого мира» (чаще – Россия) и «Амбивалентного мира» (Украина).

Основным следствием украино-российского конфликта стало распространение в массовом геополитическом сознании украинцев феномена «антироссийскости» – разновидности социальной установки, предполагающей негативное (критическое) восприятие России как государства (в политико-экономическом плане) и страны (в культурном плане). Специфика антироссийскости среди граждан Украины состоит в том, что кроме двух вышеназванных форм, она имеет еще и третью – языковую, отражающую отношение к культурному «отпечатку» (наследию) России в Украине.

Разработаны методики изучения бытовых геополитических представлений и образовательно-развивающая программа формирования рефлексивно-толерантного восприятия молодежью геополитических явлений, результаты апробации которых позволяют рекомендовать их в качестве перспективных психолого-педагогических технологий.

Ключевые слова: массовое геополитическое сознание, геополитическая ментальная карта, геополитические образы, геополитические представления, Украина, Россия, Запад.

Drozdov O.Yu. Psychology of the Mass Geopolitical Consciousness. – Manuscript.

The dissertation for the Doctor degree of Psychological Sciences in specialty 19.00.11 – Political Psychology. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2016.

Dissertation is devoted to the research of the mass geopolitical consciousness. The concept of this phenomenon is developed, a system model that reflects the specifics of its structure and functioning among the citizens of Ukraine is suggested. Mass geopolitical consciousness is understood as a form of everyday reflection of geopolitical events, simplified display of geopolitical reality by agglutination and interference of social, political and geographical categories (senses) in individual and collective consciousness. As a result the specific mental representations of political space (geopolitical mental maps) are formed. The psychosemantic peculiarities of everyday geopolitical representations of Ukrainians are exposed. The methods of studying everyday geopolitical representations as well as educational and developmental program of forming youth reflexive and tolerant perception of geopolitical events are developed.

Key words: mass geopolitical consciousness, geopolitical mental map, geopolitical images, geopolitical representations, Ukraine, Russia, West.